

KÉT ÚJ ELBESZÉLÉS KÖTET

ILLÉS ENDRE: SZÁZ TÖRTÉNET

Nagyon lehet szeretni Illés Endre írásait, de sosem felületükért. Nem az asszonyokért, akiket férfiak hiába szeretnek, s nem a férfiakért, akik az asszonyoknak oly paradésan udvarolnak. Nem a színekért, ízekért. Inkább az írások hangulatáért! Az atmoszféráért, igen, amely Illés Endre elbeszéléseit egyetlen szálra fűzi, s lehet belőlük így nyakba való ékszer is. De ez az ékszer: vallomás a magányról, így hát hiába akasztjuk imádott asszonyok nyakába, mindig magunkra maradunk. Ez a mélye és sugalma száz történetének.

Ritka jelensége a magyar szépprózának. A nagyon kevés irodalmi ember közül való. Éltető eleme, kizárólagos világa — levegője — az irodalom. De ez nem redukálja őt, nem sápasztja meg. Legfennebb kitünteti. Amit véle kapcsolatosan eleganciának néznek, a folytonos irodalmár-attitűd az. Álmában is az irodalomban él, de ez az ő irodalmi létezése eleven élet. Ahogy az irodalmat éli: az életet éli. Minden emberi funkciója egyben és közvetlenül irodalmi funkció is. Minden életeseemény úgy történik meg vele, mintha máris novella volna. Alakja, csattanója és kerekése van az eseteknek. Itt van eleganciájának, hűvösségének nyitja, innen eredete. Hideg, boncoló fegyelmezettsége: minden helyzetben, a legegységibb szituációban is, mintha sokan néznék. Alakít, de ez az alakítás cseppet se mesterkél, nem látványos, mert alkata, természete lényegét adja ki. És szociálisan is megindokolt. Nem tud, de nem is akar önfeledt lenni. Mindig arra gondol. Arra, hogy van egy élet, amit azért él az ember, hogy megírhasa. Illés Endre magával szemben igazán kegyetlen, így igazolódik az ő élve-boncoló keménysége.

De ebben a határa is. Mert ez a hűvös, objektivitást mímelő író nagyon is alanyi. Egyértelműen és végzetesen. Annyira, hogy a teljes és minden érzelmest kizáró objektivitásra múlhatatlan szüksége van. Erdeme, hogy valóban objektíválja, ami szélsőségesen szubjektív. Kisformák iránti vonzalmának is ebben a magyarázata. Ahogy annak is, hogy formái a maguk nemében véglegesek, karcsúk és kristályosak. A drámai forma iránti vonzalma is innen eredeztethető. Illés Endre drámai formája a pszichológiai konfliktusok dialógusokba való objektivációja. S mert ennyire birtokolja az elbeszélés és dialogizálás technikáját: kritikai hajlama is nyilvánvaló. Vagy Móricz Zsigmond iránti szembetűnő vonzalma: Mert kedvence is kivethetően szubjektív, de sokkal gáttalanabb a szubjektivitás vállalásában. Ennyiben: soha nem követett példája is. Inkább Stendhal! Követni a 19. század nagy objektiválóit szereti. Flaubert-t és Maupassant-t. Ahogy Flaubert azonoságát vallotta Bovary Emmával, Illés Endre is vállalhatná így hősnőit, akik nemcsak asszonyismeretéből adódóan tűnnek fel írásaiban, de énjének saját változatai, személyes alakításai is egyben. Mert az asszonyokkal lehetett sok találkozása, de nemigen ismert asszonyt igazán. Az az érdekes, ahogy körüljárja a másik embert, s azért, mert ebben a körüljárásban önmagáról fest képet. Mélyen tagolt arcképet, mindig érdekeltetőt. A hősnők pedig — sokarcúak, nehezen kiszámíthatók, aligha megérthetők. *Vázlatok egy női arcáról* — írja a Zsuzsáról lejegyzett történet sor fölél. Vallomással magamról, mondanánk mi, látva ezt a megható küzdelmet, ahogy — bármennyire is akarja — nem tudja megismertnek venni a nőt, aki előtte ezer szint játszik. Ne higgyük, hogy ilyen és ez Zsuzsa, meg a többi. Illés Endre se ezt akarja mondani. Ez csak az írások irizáló felületéből következik így. Mélységük szerint: önvallomások ezek. S így már nincs bennük semmi játékos és kacér. Megrendítő vallomások a magányról.

Zsuzsa hintázik. Párja nem érti, csak nézi. S váratlan lebukik a hintáról. Megszédült. Hány. Aztán lassan megnyugszik az asszony kínlódó teste. És a férfi-hős így emlékszik vissza erre a szituációra: „Négyéves szerelem következtét ezután Zsuzsával. De soha olyan boldog, forró három órákn nem volt többé, mint abban az öreg kertben... Először voltam igazán kettesben veled...” Illés Endre nehezen tud áttörni saját személyisége körén, neki is „haj az út lélektől lélekig”, mint akármelyik lírikusnak, s ez a líra — sajátos nosztalgia, amit a szemérem fog vissza — áraszt fényt és levegőt, teremt atmoszférát. — Birtokolni valamit emberi módon: ismerni, annyit tesz. Illés Endre hősei körüljártak, de nem megraga-

dottak. A kisregény-szerkezetben is felfedhetni ezt a körüljártságot. Ahogy epizódokból, összefüggő esetekből épültek, s csak látszat szerint mutatják a lélek tagolt és áttekinthetetlen rendjét, igazában azonban különös históriák füzéréképp — egy mélyebb személyességre vetnek fényt. Pszichológiáról van itt szó kétségtelenül, de önelemzésről.

Olyan asszony Zsuzsa, akinek nem lehet hinni. Mellette „nyitott szemmel tudok majd csak aludni. És soha nem ismerem meg, hogy mi a bizonyosság.” — Ilyen asszony a *Hamisjátékosok* hősnője is. Akkor kísérli megérteni Violát a volt férj, mikor összezüzött tagokkal, kiszolgáltatottan fekszik előtte — holtan. S mit tud ez a férfi tenni itt a végleges alakot vett Violával? Emlékképekből próbálja összerakni ezt az előtte tehetetlenkedő testet, aki valamikor anyyi színt játszott, akivel sose lehetett bensőséges kapcsolatot teremteni. A nászúti rádöbbenés, hogy Viola hazudik, életeleme a szerepjátszás: „A megütött test összezsugorodik, mintha az anyaméhbe bújna vissza. De ez a test kinyújtózva, komiszul hazudott.” És György most se ismerheti meg Violát. A halálba merevedett test se akar vallani. Hiszen részben jól ismerté, tud róla jellemző történeteket. Ezek önmagukban immanens kerekességükben meg is állanak, de mit mondanak az egészről? Beállíthatók, összefűzhetők egy germyen elképzelés szerint: Viola—Jolán lényege a hazugság, az alakváltoztatás permanenciája. Mégis! Hol az az elv, amely végleges egységbe rendezi a sok arcot? Így marad György Viola halála láttán tragikusan egyedül. „A visszatekintő örvény. A múlt.” S ez végül mégis feloldja a lélek görcsét. Viola halálában értelmet nyer a magány, miszerint mégis így kell lenni...

Különböző időkből való nagyobb írások, s mind ugyanazon téma feldolgozott variánsai. A harmadik egy ősi, mitológiai témát interpretál... Olyan az igazi szerelem, mint Szavitrié és Szatjavané. Ők megismerik egymást, mert nehezen jutottak el egymáshoz. A szenvedés meg a tapasztalat teszi egymásra figyelővé és odaadóvá a nőt és a férfit. Mennyi szenvedés és készülődés előzi meg a szerelmet, amely képes lemondani mindenről másról: „Megint azt érezte, mint akkor először — amikor Káma húrja megfeszült... Valamilyen nagy súly, iszonyú, elviselhetetlen súly hull rá a magasból. Meg kell halni ettől az ütéstől. De még inkább élni. Élni, és az örömtől felkiáltani.” Ősi tapasztalat a szerelem és a halál szomszédsága. S csak az a boldog, akinek a szerelem — megsemmisülés, s az ilyen halál maga az élet... Szavitriék nem térnek vissza az erdőből. Az erdőn túl talán nem is élhet meg a kényes érzékenységu szerelem. — A három regény záróakkordjaképp a halál mindig megjelenik, mert mindig vége, s megjelenik ott, ahol a férfi a teljes odaadást akarja... S csak Szavitri képes ismét és újra megsemmisülni, mert minden megsemmisülése — újjászületés...

Illés Endrénék a regény: kapcsolatok kutatása. Emberi kapcsolatoké egy mindig végleges és intenzív helyzetben. Az eredmény, vagy pontosabban, ahova talál, ahova elér, önnön magányossága. Mert a férfi — ez a képlet értelme! — nem tud varázsköréből kitörni, a nő pedig titokzatos, megfejthetetlen. Nem találkoznak, csak keringünk végtelen — egymás körül. Amíg keringünk. Mert aztán ez is elmúlik, csak a véletlen találkozások lehetősége, annyi, ha marad. Zsuzsa vagy Viola? Mindkettő ugyanó, ugyanannak a férfinak egyetlen asszonya, mert mindig ugyanazt nyerjük, bárhog keressük a másikat is. Mindig az egyetlen igazán változó alakja tűnik fel előttünk, hogy áttűnjék csak életünk vásznán, mert Szavitri marad csak, a mítoszi körben honos, a valóságban Zsuzsa és Viola — csupa titok és elérhetetlenség. Valóságos kapcsolataink változékonyak, múlandók és dinamikusak, de él bennük a nosztalgia Szavitri után, aki — mégiscsak erről van szó! — magunk lényege, állandó vágyakozás énünk állandósága szerint.

Van aztán Illés Endrénék egy sajátos novellaformája, az anekdotára, karcolatra egyaránt emlékeztet, mégis különbözik mindkettőtől. Történet és csattan, kient az anekdota, de kifejezetten pszichológiai érdekű; karcsú és könnyed, mint a karcolat, de súlya is van, így aztán elegáns. Ez az átpsichologizált és elegáns elbeszélés típus olykor megsokszorozódik, több darab lazán összefűződik, s igazában ez Illés regényformája. Ilyen egység Illés Endre prózájának esztétikai alakja. Mert elbeszélései is ugyanabból az anyagból vannak. Csak konkrétobbak, forrásukra egyértelműbben mutatnak. Ezekben az elbeszélésekben adja ki magát kendőzetlenül és igazán a szubjektum. Mihamar rátalálunk rövid elbeszéléseiben is az ismeretlen asszonyra. Csak esztendőök múltán, az itt maradt gyermekben ismeri fel a feleségét gyászoló férfi, milyen is volt az ő imádott titokzatos. Szinte végtetszerűen tör a magányosság Illés férfihőseire, amit minden erővel titkol a hős is, az író is, de minduntalan az bizonyosodik be: Van a kapcsolatokban valami reménytelen.

Eredete van ennek a reménytelenségnek. Egy 1956-ból való elbeszélés eszméltet bennünket a problematika eredetére. Andris magára hagyott gyermek, amolyan mai család mai gyermeke. Viszonylag jó szituáció, kényelmeskedők szeretete, az önzés — veszi körül a gyermeket. Így marad magára, így alakul ki szerep-énje mögött a másik én, a titokzatos és magányos lélek démoni elszabadultságában, hogy végül öngyilkosságba kergüljön az a gyermek. Magányos emberke, hijával van a

családi bensőségnek, lelke kettészakad, belehal ebbe a meghasadságba. Hogy az írónak mennyire szubjektív érdekű témája Andris mai története, mutatja a korábbi, szubjektív anyagból épülő, emlékezetes *Kettős kör* című írás. Apa és fiú kapcsolatának végzetes idegensége, a körbe zárt én reménytelen küzdelme, hogy a másikba oldódjék. „De miről is beszéltünk mi ketten bármikor is?” – sóhajt fel a *Kettős kör* magányos gyermeke, akiben pedig oly eleven és érzékeny a vágyakozás az apai szeretet után, a bensőség után. Egyszer, nagyon régen énekelt a fiú, s az apja rászólt: „Hamisan énekelsz.” – S az érzékeny gyermek ettől kezdve nem nyitja dalra a száját. De apjához se tud többé közel kerülni. Akkor se, midőn az apa halálos ágyán várakozik az ismeretlenre. *Kettős kör* ez, és a kapcsolatok reménytelenségének illusztrációja.

Itt kezdődik valahol Illés Endre magányélménye. Egy életforma, egy társadalmi szituáció eredményeképpen. Minduntalan céloznak rá a történetek. Nagy szemérmességgel, igen áttételesen. – *A félborjú* nemcsak a dzsentri-anekdota paródiája, a magányosság szociológiai értelmezése is. Célzás egy világra, arra a félfeudális, félpolgárra, ahol a magánakvalóság torz extremitása meg a felelőtlen karrierizmus egyaránt tenyészik. Egy világra, amelyben nem is lehet áttörni az egyes zárt körén, amelyben lehet valaki anekdotahős, szatírai alak, szomorúságok, nosztalgiaik rabja, magányos dúvad vagy magányos szellem, de mindig ott a lélek kettősége, idegenség és magány, a kapcsolatok reménytelensége.

Az ilyen kettős világban szerepek vannak. Azokat érzékeljük a kapcsolatokban, s a kapcsolatok mindig viselkedési szabályok szerint determináltak. E viselkedésmódon üt át aztán minduntalan a lélek eltitkolt világa, hol kétségbeesett tiltakozással, hol váratlan sikolyba törve, de gyakran halk fájdalommal vagy szelíd iróniával. Mert Illés Endre Thomas Mann ifjabb testvére is. Csak míg Mann epikus áradással, a monumentalitás nyugalmaival, a kifejezett elbeszélő alkat türelmével reprezentálja a „tartást”, Illés Endre sérülékenyebb, megbántottabb, líraibb és hajlik a drámaiságra.

Ironikus hajlamát az utóbbi évtized felszabadította, ironikus hangja erősödött. Abban a mélyebb – manni – értelemben. Mert ki tudja az időt úgy megragadni, mint Illés Endre *Az utolsó bukás*-ban? – Csikó Kálmán nyugalmazott huszárezredes 1956 után kerül ki Bécsbe, s úgy viselkedik ott, mintha megállott volna az idő valahol az első háború táján. A hajdani Bécsset, a monarchia levegőjét véli maga körül, s csak kudarcai sorozatán át eszmél rá, a világ megváltozott. Az ő világa másíthatatlan befejezett múlt idő, s abban a finom játékban az az ironikus és önironikus, hogy Csikó Kálmánnak Bécsbe kell mennie a felismerésért, meg hogy nincsen olyan zárt és kimunkált életforma, olyan szociális karakter, amely magát önmagában és önmagáért állítani tudná. Abban is rokona Thomas Mann-nak, hogy hagyományörző típus. Az anekdota-novellából képz ki a maga modern elbeszélésformáját. Törekszik együtt járni a lázas korrall, de pályájának kontinuitása, konvergenciája, tehát belső kohéziója van. Nem állíthatjuk róla, hogy monumentális epikát alkot. Nem kitüntetett epikus tehetség, amennyiben az epikus tiszta fenomenjét abban jelöljük meg, hogy engedi magán átáradni közvetlenül az életet. De ami minden nagyszabású művészet tulajdona: a megkülönböztető, sajátos levegő, az minden írását jellemzi, legyen az dráma, elbeszélés vagy kritikai esszé. Megjegyezhető ember, kiváló egyéniség, s ez minden stílusfordulatában ott van.

Száz történet-e bőven elegendő adatot szolgáltat hozzá, hogy művészi jellemét a maga teljességében megláthassuk, irodalomtörténeti jelentőségét, a magyar próza fejlődésében betöltött méltó helyét inkább csak jelezni tudtuk. Hagyományosnak és intellektuálisnak harmonikus szintetizálója, s nem keveset várunk még tőle... (*Magvető Könyvkiadó 1966.*)

BATA IMRE

SZABÓ MAGDA: ALVÓK FUTÁSA

Az ifjúsági irodalomban tett hosszabb kirándulás után új könyve jelent meg Szabó Magdának: az *Alvók futása* című novelláskötet. Mindjárt előljárójában szögezzük le: gyökeresen újat – sem hangnemben, sem értékben – novellái nem hoztak; bennük is a regények jól ismert modelljei tűnnek föl. Néhány elbeszélése ugyan fölülmúlja a bestsellerbe hajló *Disznótor*, *Óz*, *Pilátus* esztétikai mércéjét, de már a modern-lélekelemző *Freskó* teljesítményéig egyik sem ér föl. Igaz, a konstrukció vázait ritkábban észleljük, az írónő a komponálás pedáns mértana helyett gyakrabban hagyatkozik a dolgok és események természetesebb, spontánabb ömlésére, nem is zsúfol össze annyi tényanyagot az elbeszélésekben, mint a regényekben, igyekszik megteremteni az anyag és kifejezés levegősebb egyensúlyát, mégis megfigyelhető stílusában az olvasó első benyomásaira építő írói műhely hatásvadászó célzata. E művének is bizonyára nagyobb sikere lesz a közönség körében, mint a kritikai irodalomban; és ez nem elsősorban az olvasó dolgát meg-